

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١٧٥٧١

۸۷/۱۱/۵۷۳۱
۸۷/۱۱/۲۰

دانشکده اصول الدین

تهران

گروه علوم قرآن و حدیث

پایان نامه کارشناسی ارشد

موضوع:

بررسی ارزش شهادت و مقامات شهید در آیات و روایات

استاد راهنما

دکتر مجید معارف

استاد مشاور

دکتر محسن میرباقری

نگارش

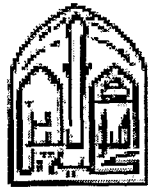
نرجس سوسنی

نیمسال: دوم سال تحصیلی: ۸۷ - ۱۳۸۶

۱۰۶۵۷۱

کتابخانه
سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

۱۳۸۶ / ۱۹ / ۲۳

كلية اصول الدين

طهران

قسم: علوم القرآن و الحديث

رسالة الماجستير

عنوانها:

قيمة الشهادة و الاستشهاد و منزلة الشهيد
في الكتاب و السنّة

الاستاذ المشرف

الدكتور مجيد معارف

الاستاذ المشاور

الدكتور محسن ميرباقرى

اعداد

فرجس سوسنى

السنة

١٤٢٨

تقدیم به:

این اثر تقدیم می‌شود به:

ائمه اطهار (علیهم‌السلام)

خصوصاً به سرور و سالار شهیدان

حضرت سیدالشهدا علیه‌السلام.

و به روح پرفتوح همسر شهیدم ابوالفضل روشک، که با پیروی از سرور و سالار شهیدان

حضرت امام حسین علیه‌السلام خالصانه پای در میدان نبرد نهاد و شربت شهادت نوشید.

و به روح مادر عزیزم که در تمام زندگی پریار خود یار و یاورم بود.

سپاسگزاری

بر خود لازم می‌دانم که از کلیه اساتید و دوستان و کلیه کسانی که مرا در طول تحصیل یاری نمودند تشکر و قدردانی نمایم، خصوصاً از استاد گرامی جناب آقای دکتر مجید معارف استاد محترم راهنما و از جناب آقای دکتر محسن میرباقری، استاد محترم مشاور و دیگر اساتید محترم دانشکده کمال تشکر را دارم. همچنین از همکاری مسئولان محترم بنیاد شهید انقلاب اسلامی تشکر و قدردانی می‌نمایم.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	چکیده
۲	پیشگفتار
۲	تبیین موضوع
۳	هدف تحقیق
۳	سابقه تحقیق
۴	فرضیات تحقیق
۴	سوالات تحقیق
۴	روش تحقیق
۵	فهرست کلی مطالب

فصل اول: شهید و شهادت در لغت و اصطلاح

۶	۱-۱ معنای لغوی شهید و شهادت
۷	۱-۱-۱ معنای شهادت در ساختارهای مختلف در قرآن
۸	۱-۱-۱-۱ به صورت فعل
۸	۱-۱-۱-۱ به لفظ شاهد و شهید و شهدا
۱۰	۱-۱-۱-۱ به لفظ مشهود
۱۱	۲-۱-۱ جمع بندی معنی شهید در قرآن و حدیث
۱۲	۳-۱-۱ علت نام گذاری شهید به شهید
۱۳	۲-۱ معنای اصطلاحی شهید و شهادت
۱۵	۱-۲-۱ ارتباط واژه شهید با اسم فاعل و اسم مفعول آن از شهد
۱۷	۳-۱ معنای شهید در قرآن
۱۸	

فصل دوم: مقام شهید در بیان آیات

۲۰	
۲۱	مقدمه
۲۳	۱-۲ مقامات شهید از دیدگاه قرآن
۲۵	۱-۱-۲ عظمت شهید
۲۶	۲-۱-۲ زنده بودن شهید
۲۹	۳-۱-۲ بررسی چگونگی زنده بودن شهدا
۳۱	۴-۱-۲ دیدگاه مفسران درباره آیات ۱۵۴ البقره و ۱۶۹ آل عمران
۳۴	۵-۱-۲ شاهد بودن شهدا
۳۵	۶-۱-۲ جایگاه رفیع شهید
۳۶	۷-۱-۲ معنای رزق و روزی
۳۹	۸-۱-۲ چگونگی رزق و روزی شهید
۴۱	۹-۱-۲ زایل شدن خوف و حزن شهید
۴۳	۱۰-۱-۲ بررسی دو کلمه صدیقین و شهدا
۴۵	۱۱-۱-۲ تفسیر آیات...
۴۶	۱۲-۱-۲ اسلام و مهاجرت
۴۸	۱-۱۲-۱-۲ پاداش مهاجران کشته شده در راه خدا
۵۰	۱۳-۱-۲ محفوظ ماندن اعمال کشته شدگان فی سبیل الله
۵۱	۱۴-۱-۲ هدایت و اصلاح کشته شدگان راه خدا
۵۲	۱۵-۱-۲ شکست ناپذیری یاوران حق
۵۴	۱۶-۱-۲ سرانجام رزمنده مؤمن: یا شهادت، یا پیروزی
۵۶	۱۷-۱-۲ بهره‌مندی از آمرزش و رحمت خداوند
۵۹	۱۸-۱-۲ شهیدان؛ وفاداران به عهد
۶۲	۱۹-۱-۲ شهادت؛ تجارتی بی نظیر
۶۴	۱-۱۹-۱-۲ پیام‌ها
۶۵	۲۰-۱-۲ بهشت، وعده قطعی برای شهید

۶۷	فصل سوم: مقام شهید در روایات
۶۸	مقدمه
۶۹	۱-۳ فضیلت و ارزش شهادت
۷۴	۲-۳ مقام والای شهیدان
۷۵	۳-۳ شهادت و پاک شدن گناهان
۷۸	۴-۳ احکام مربوط به شهید
۸۲	۵-۳ درهای هشت‌گانه بهشت
۸۵	۶-۳ اولین واردشونده به بهشت
۸۶	۷-۳ مقام مجاهدان از دیدگاه پیامبر ﷺ
۸۷	۸-۳ مقام شهیدان از زبان پیامبر ﷺ
۸۹	۹-۳ برترین شهیدان
۹۲	۱۰-۳ مقدر شدن شهادت و مرگ
۹۷	۱۱-۳ عشق به شهادت
۱۰۰	۱۲-۳ بالاترین عمل نیک و محبوب‌ترین قطره‌ها
۱۰۲	۱۲-۳ مرگ شهادت‌گونه
۱۰۶	۱۴-۳ شفاعت شهید
۱۰۸	۱۵-۳ عروج به مقام ربوبی
۱۱۰	نتیجه‌گیری
۱۱۱	ضمائم
۱۳۲	منابع
۱۳۷	چکیده انگلیسی

چکیده

یکی از مسائلی که در اسلام از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، موضوع شهادت و تأثیر آن در حفظ اسلام و اصالت مبانی و ارزش‌های اسلامی است. در همین راستا شهید عبارت از انسانی است که معامله ویژه‌ای با خدا می‌کند و با تقدیم جان و هستی خود، سبب‌ساز حفظ دین می‌گردد. اسلام برای شهادت و مقام شهید ارزش خاصی قایل است. در قرآن کریم آیات متعددی در ارتباط با شهادت فی سبیل الله وجود دارد؛ گرچه تعبیر شهید و شاهد ضرورتاً در معنای انسانی که در راه خدا کشته شده به کار نرفته است. بلکه در قرآن شهادت راه خدا با تعبیر «مقتولین فی سبیل الله» به کار رفته و اصطلاح «شهید» بعدها بر چنین افرادی اطلاق شده است. کلمه شهید در قرآن به معنی انسانی است که شاهد و الگو برای دیگران و ناظر بر اعمال می‌باشد.

در روایات وارد شده از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه معصومین علیهم السلام ضمن بحث در اهمیت شهادت در راه خدا، مقامات و مناقب بسیاری برای شهدا نقل شده که از جمله آن می‌توان به غفران الهی درباره شهدا و بهره‌مندی آنان از حق شفاعت و همجواری با معصومان علیهم السلام در بهشت رضوان الهی اشاره کرد.

پیشگفتار

و لا تحسبنّ الذّین قتلوا فی سبیل اللّٰه امواتاً بل احياءٌ عند ربهم

یرزقون. [آل عمران / ۱۶۹]

به نام خداوند عشق و ایمان که جام شهادت را بر لبان تشنگان وصالش چشانند و طعم شیرین شهادت را بر مذاق آنها گوارا ساخت.

شهادت از جمله مفاهیم والایی است که ویژه قیام‌ها و انقلاب‌های الهی است. انقلاب اسلامی ما نیز از این قاعده مستثنا نبوده، بلکه با بهره‌گیری از فرهنگ غنی و متعالی اسلام، شهادت را که می‌رفت به دست فراموشی سپرده شود، روح و حیاتی تازه بخشید.

شهید، والاترین مقام را نزد خدا دارد، از روزی او بهره‌مند است و به فضل خدا راضی و از آن خشنود و مسرور است. شهادت پیمان با خداست، معامله‌ای پرسود و بی‌نظیر برای شهید است و او نه تنها مورد مغفرت الهی قرار می‌گیرد که دیگران را نیز شفاعت می‌کند.

تبیین موضوع

مسئله شهید و شهادت، موضوعی است که از ابتدای اسلام مورد توجه بوده و در قرآن آیاتی درباره کشته شدگان در راه خدا به صراحت بیان شده و مقام شهیدان را در نزد خدا بیان نموده و همچنین

احادیث فراوانی از پیامبر ﷺ و از معصومین علیهم السلام به ما رسیده که دربارهٔ مقام شهید و شهادت می‌باشد و از آنجا که بسیاری از پیامبران الهی و امامان و اولیای خدا عاشقانه جان خود را در طبق اخلاص گذاشته و از شهادت در راه خدا استقبال کردند و امام حسین علیه السلام به عنوان سید شهدا در روز عاشورا مقام شهادت را برای خود و اصحابش طلب نمود و نیز حضرت در این باره فرمود:

فانی لا اری الموت الا السعادة ولا الحیوة مع الظالمین الا برما^(۱).

من مرگ را جز سعادت و زندگی با ستمگران را جز هلاکت و بدبختی نمی‌بینم.

و جملاتی از این دست از ناحیه پیشوایان دیگر، اهمیت مسئلهٔ شهادت از نظر اسلام و والایی مقام شهید را آشکار کرده؛ لذا ضرورت تحقیق در این خصوص را روشن می‌کند.

هدف تحقیق

تردیدی وجود ندارد که نهضت پیامبران و بالخصوص دین اسلام و تثبیت آن در گرو مجاهدت‌ها و تلاش‌ها به ویژه فداکاری‌های شهداست که از صدر اسلام تا به امروز خالصانه در راه آرمان‌های الهی از شهادت استقبال کرده و در این مسیر جان خود را تقدیم کردند؛ لذا هدف از این تحقیق روشن کردن نقش و ارزش شهدا و پی بردن به مقام منیع آنان از نظر آیات و روایات می‌باشد.

سابقه تحقیق

با بررسی‌های به عمل آمده در خصوص شهید و شهادت مشخص شد که تعدادی مقاله و پایان‌نامه در خصوص فرهنگ شهید و شهادت نوشته شده است که از جمله آنها می‌توان به «فرهنگ شهادت در اسلام» و «معرفی شهدای فرهنگی منطقه ۱۹ تهران» از معصومه سلطانی، «عوامل مؤثر بر ترویج فرهنگ شهادت» از معصومه عشقی مطلق، «تأثیر وجود فرهنگ شهادت طلبی در حفظ دین و ارزش‌های دینی» از علی‌رضا ذبیح و «شهید و شهادت از دیدگاه قرآن و حدیث» از طیبه علی‌نژاد اشاره نمود؛ ولی با وجود این تحقیق‌ها با توجه به گستردگی موضوع، احساس می‌شود که در خصوص ارزش شهادت و مقامات

۱- بحار الانوار، ۳۸۱/۴۴.

شهید هنوز جای بسیاری برای کار وجود دارد. لذا تصمیم گرفته شد که موضوع پایان‌نامه درباره شهید و شهادت باشد.

در این پایان‌نامه سعی شده تا آنجا که ممکن است آیاتی که مستقیم و یا غیرمستقیم به موضوع شهادت مربوط می‌شود مورد بحث قرار گیرد. همچنین تلاش به عمل آمد که با دسته‌بندی نمودن روایات و گنجاندن روایات مربوطه در آن بحث، از پراکنده‌گویی جلوگیری شود.

فرضیات تحقیق

۱. طبق آموزه‌های دینی شهید مغفور له می‌باشد.
۲. بعد از پیامبران و اولیای الهی شهدا، بلندمرتبه‌ترین افراد هستند.
۳. قوام اسلام به فداکاری‌های شهدا می‌باشد.
۴. شهدا در عالم قیامت حق شفاعت دارند.

سؤالات تحقیق

۱. معانی شهید در منابع لغوی و آیات و روایات چیست؟
۲. واژه شهید چه ارتباطی با مقتول در راه خدا دارد؟
۳. در آیات و روایات چه مناقب و مقاماتی برای شهدای در راه خدا ذکر شده است؟
۴. نقش شهید در عالم قیامت نسبت به شفاعت و جز آن چیست؟

روش تحقیق

روش تحقیق این پایان‌نامه کتابخانه‌ای است. به این منظور با مراجعه به کتابخانه‌ها، منابع اصلی تحقیق از منابع تفسیری، حدیثی و لغوی شناسایی شده و از آنها فیش برداری گردید. آنگاه تلاش به عمل آمد با دسته‌بندی فیش‌ها، فصول پایان‌نامه شکل گرفته و مطالب نگارش شود.

فهرست کلی مطالب

۱. شهید و شهادت در لغت و اصطلاح؛

۲. مقام شهید در بیان آیات؛ که این فصل خود در سه بخش تنظیم شده است: بخش اول بحث مختصری درباره جهاد می باشد. بخش دوم، به صورت گذرا درباره برزخ بحث نموده است و بخش سوم به موضوع اصلی یعنی بررسی مقام شهید در آیات پرداخته است.

۳. مقام شهید در لسان روایات؛ که در این فصل با دسته بندی روایات معصومین علیهم السلام مقامات شهید مورد بحث قرار گرفته است.

امید می رود که ان شاء الله در این تحقیق به هدف خود که شناخت بیشتر و عمیق تر مسئله شهید و شهادت می باشد دست یابیم.

فصل اول

شهید و شهادت در لغت و اصطلاح

۱-۱ معنای لغوی شهید و شهادت

واژه «شهید» از واژه‌های پراستعمال در فرهنگ اسلامی است که عالمان مسلمان از لغویون، مفسران و... در آثار خود به آن پرداخته‌اند؛ از جمله کلمه شهید در منابع لغوی به معانی چندی مانند گواه^(۱)، شاهد امین^(۲)، حاضر^(۳)، عالم به غایب و حاضر^(۴) به کار رفته و به معنی کسی است که هیچ چیز از علم او پوشیده نیست^(۵).

در تفاوت شهید با علیم و خبیر گفته‌اند: زمانی که علم مطلق مراد باشد به صاحب آن «علیم» می‌گویند. و زمانی که علم به امور باطنی اضافه شود به صاحب آن «خبیر» می‌گویند و زمانی که به امور ظاهری اضافه شود پس به آن «شهید» می‌گویند به این مضمون یعنی اینکه شهید در روز قیامت بر خلق شاهد می‌باشد^(۶).

و نیز گفته شده که الشین و الهاء و الدال: اصل آن بر حضور و علم و اعلام دلالت می‌کند^(۷). کلمه شهید و مشتقات دیگر از ریشه «شهد» در حدود ۵۰ بار در قرآن به کار رفته است^(۸) که در اغلب

۱- لسان العرب، ۲/۳: ۲۴۲.

۲- فرهنگ لاروس، ۷۲۶: معجم مقاییس اللغة، ۲۲۱.

۳- فرهنگ معین، ۲۰۹۵: معجم مقاییس اللغة، ۲۲۱: تاج العروس، ۲/۳۹۱.

۴- فرهنگ معین، ۲۱۰۰.

۵- لسان العرب، ۲/۳: ۲۳۸: تاج العروس، ۲/۳۹۱.

۶- تاج العروس، ۲/۳۹۱: لسان العرب، ۳/۲۳۹-۲۳۸.

۷- تاج العروس، ۲/۳۹۱: لسان العرب، ۳/۲۳۹-۲۳۸.

۸- المعجم المفهرس، ۳۸۲ و ۳۸۸.

موارد به معنی شاهد، گواه، ناظر و نظایر آن به کار رفته است. تنها در معدودی از آیات قرآن کریم، کلمه شهید به ترتیبی استعمال شده که می توان به مفهومی نزدیک به استعمال متداول از این کلمه دست یافت، مانند:

و من يطع الله و الرسول فاولئك مع الذين انعم الله عليهم من النبيين
و الصديقين و الشهداء و الصالحين و حسن اولئك رفيقا^(۱).

البته این آیه در مباحث بعدی مورد بحث و بررسی قرار خواهد گرفت. در دیگر موارد با توجه به تفسیر و تأویل آیات وارده در این خصوص است که می توان چنین مفهومی را که امروز از کلمه شهید رواج دارد توضیح داد.

این کلمه را مترادف با زنده (حیّ) نیز معنی کرده اند^(۲)، کسی که زنده است و یا در نظر خداوند زنده می باشد که این برداشت و تفسیر از واژه شهید مقتبس از آیه شریفه قرآن است که می فرماید:

و لا تحسبنّ الذين قتلوا في سبيل الله امواتاً بل احياء عند ربهم
يرزقون^(۳).

۱-۱-۱ معانی شهادت در ساختارهای مختلف در قرآن

مشتقات شهادت در ساختارهای مختلفی در قرآن به کار رفته و از آن معانی متنوعی به دست می آید؛ از جمله:

۱-۱-۱-۱ به صورت فعل

الف) گواهی دادن، شهادت دادن، اقرار کردن:

و شهدوا انّ الرسول حقّ^(۴).

و نیز النساء / ۱۵ و الانعام / ۱۵۰، یوسف / ۱۶ و ۸۱ و...

۱- النساء / ۶۹.

۲- لسان العرب، ۲۴۲/۳؛ تاج العروس، ۳۹۱/۲.

۳- آل عمران / ۱۶۹.

۴- آل عمران / ۸۶؛ مجمع البیان، ۷۸۹/۲.

ب) شاهد بودن، حاضر بودن:

ثم اقررتم وانتم تشهدون^(۱).

و نیز آل عمران / ۵۲، ۶۴، ۷۰، ۸۱ و....

ج) دریافتن، ادراک یقینی:

فمن شهد منكم الشهيد فليصمه^(۲).

د) به شهادت گرفتن، سوگند خوردن:

من الناس من يعجبك قوله في الحياة الدنيا ويشهد الله على ما في قلبه^(۳).

ه) کسی را به شهادت خواستن، گواه طلبیدن:

و استشهدوا شهيدين من رجالكم^(۴).

و نیز النساء / ۶ و ۱۵، هود / ۵۴، الطلاق / ۲ و....

و) دانستن و بیان کردن:

شهد الله انه لا اله الا هو^(۵).

ز) حضور یافتن:

و الذين لا يشهدون الزور و اذا مروا باللغو مروا كراماً^(۶).

ح) احضار کردن:

ما اشهدتم خلق السماوات و الارض^(۷).

ط) به لفظ مشهد به معنی حضور، دیدار:

۱- البقره / ۸۴؛ مجمع البيان، ۳۰/۱/۱.

۲- البقره / ۱۸۵؛ همان، ۴۹۸/۲.

۳- البقره / ۲۰۴؛ همان، ۵۲۴/۲.

۴- البقره / ۲۸۲؛ همان، ۶۸۳/۲.

۵- آل عمران / ۱۸؛ همان، ۷۱۶/۲.

۶- الفرقان / ۷۲؛ همان، ۲۸۳/۷.

۷- الکهف / ۵۱؛ همان، ۷۳۵/۶.

فويلٌ للذين كفروا من مشهد يوم عظيم (١).

به صورت مصدر شهادت به چند معنی:

الف) گواهی دادن به مطلبی که از آن آگاه است:

و من اظلم ممن كتم شهادةً عنده من الله (٢).

و نیز البقره / ٢٨٣-٢٨٢، الزخرف / ١٩، المعارج / ٣٣ و...

ب) آشکار (نقیض پنهان):

عالم الغیب و الشهادة (٣).

و نیز التوبه / ٩١ و ١٠٥؛ الرعد / ٩، المؤمنون / ٩٢ و...

ج) سوگند یاد کردن، خدا را شاهد گرفتن:

فشهداه احدهم اربع شهادات بالله (٤).

١-١-٢ به لفظ شاهد و شهید و شهدا

الف) شریک و همراه و یار:

و ادعوا شهداءكم من دون الله ان كنتم صادقين (٥).

ب) حاضر، شاهد:

ام كنتم شهداء اذ حضر يعقوب الموت (٦).

و نیز آل عمران / ١٤٠، النساء / ٧٠، المدثر / ١٣ و...

ج) حجت، الگو، بینه، مبین:

و كذلك جعلناكم امةً وسطاً لتكونوا شهداء على الناس و يكون

١- مریم / ٣٧؛ همان، ٧٩٥/٦.

٢- البقره / ١٤٠؛ همان، ٤١١/١.

٣- الانعام / ٧٣؛ همان، ٤٩٦/٤.

٤- النور / ٦؛ همان، ٢٠٣/٧.

٥- البقره / ٢٣؛ همان، ١٥٧/١.

٦- البقره / ١٣٣؛ همان، ٤٠٠/١.

الرسول عليكم شهيداً^(۱).

و نیز النساء / ۴۱ و المائده / ۸.

(د) گواه آگاه، ناظر بر جریان:

و استشهدوا شهیدین من رجالکم^(۲).

با چند لفظ، و نیز آل عمران / ۹۹، النساء / ۱۵، ۴۱ و الانعام / ۱۵، یوسف / ۲۶، النور / ۶ و....

(ه) گواهی دهنده به حق، اقرارکننده به حق:

فاکتبنا مع الشاهدين^(۳).

و نیز النساء / ۶۹ و ۱۵۹، الاحزاب / ۴۵، الاحقاف / ۱۰ و الفتح / ۸.

(و) مراقب، آگاه و مطلع:

و الله شهيد على ما تعملون^(۴).

و نیز النساء / ۳۳، المائده / ۱۱۷، یونس / ۶۱ و....

(ز) ملائکه یا پیامبران:

و يقول الانهادهؤلاء الذين كذبوا على ربهم^(۵).

و نیز غافر / ۵۱، ق / ۲۱ (و جاءت كل نفس معها سائق و شهيد = گواهی از فرشتگان).

۱-۱-۱-۳ به لفظ مشهود

(الف) مورد نظر، دیدنی، مورد گواهی:

ان القرآن الفجر كان مشهوداً^(۶).

(ب) کسی که علیه او شهادت داده شده:

۱-البقره / ۱۴۳؛ همان، ۴۱۶/۱.

۲-البقره / ۲۸۲؛ همان، ۶۸۳/۲.

۳-آل عمران / ۵۳؛ همان، ۷۵۷/۲.

۴-آل عمران / ۹۸؛ همان، ۸۰۱/۲.

۵-هود / ۱۸؛ همان، ۲۲۷/۵.

۶-الاسراء / ۷۸؛ همان، ۶۷/۶.

و شاهد و مشهود^(۱).

(ج) قیامت (که همه خلایق شاهد آن هستند و در آن حضور دارند):

ذلك يومٌ مشهود^(۲).

۲-۱-۱ جمع‌بندی معنی شهید در قرآن و حدیث

واژه شهید و شهادت در احادیث هم همانند قرآن تکرار شده است که معانی آنها به قرار زیر است:

(الف) شهید در اصل کسی است که در راه خدا و با مجاهدت در راه او کشته می‌شود^(۳).

(ب) اطلاق نام شهید به چنان کسی به خاطر این است که خداوند و فرشتگان به هنگام شهادت به

بهشتی بودن او گواهی می‌دهند^(۴).

(ج) از آنجا که شهید زنده است، گویی که شاهد است و می‌بیند؛ یعنی همیشه حاضر است^(۵).

(د) فرشتگان رحمت هنگام شهادت بر او شاهد و حاضرند^(۶).

(ه) یا برای قیام او در راه شهادت و گواهی بر حق در امر خدای است که در آن راه سر باخته و کشته

شده است^(۷).

(و) و نیز گفته شده اطلاق واژه شهید به چنان کسی برای این است که شهید شکوه و کرامتی را که

خداوند در شهادت قرار داده است مشاهده می‌کند^(۸).

(ز) نام شهید برای به خاک افتادن اوست؛ زیرا یکی از نام‌های زمین مشاهده است^(۹).

۱- البروج / ۳؛ همان، ۷۰۸/۱۰.

۲- هود / ۱۰۳؛ همان، ۲۹۴/۵.

۳- لسان العرب، ۲۴۲/۳.

۴- التحقيق، ۱۲۹/۶.

۵- مجمع البحرین، ۸۱/۳.

۶- مفردات، ۲۷۶؛ مجمع البحرین، ۸۱/۳.

۷- مجمع البحرین، ۸۱/۳.

۸- مفردات، ۲۷۶.

۹- التحقيق، ۱۲۹/۶.